ТЕМА 2. ОНТОЛОГІЯ, ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Сутність, проблеми і основні форми буття.
2. Буття матеріального. Сутність матерії.
3. Основні форми існування матерії.
4. Свідомість як відображення буття.
5. Закони розвитку буття.

Конспективний виклад теми:

1. Сутність, проблеми і основні форми буття

Система філософського знання поряд з предметом, принципами, методами включає в себе закони і категорійний апарат. Усі елементи системи тісно взаємопов'язані і становлять цілісну єдність, яка створюється навколо ядра, вихідної, системотворчої категорії. Відомо, що існує багато різних систем філософії, основу яких становлять відмінні одна від одної категорії: буття або дух, свідомість або матерія, людина чи надлюдина тощо.

Буття належить до числа тих системотворчих понять, які покладені в основи філософії багатьма мислителями як минулого, так і сучасного. Відома телевізійна гра «Що? Де? Коли?» повторює сутність питань у тій формі, як вони були поставлені філософами давнини. Наведений вище ланцюжок питань давав змогу розкрити перший аспект проблеми буття: а) Що існує? - Світ. Всесвіт; б) Де - існує? - Тут і скрізь, всюди; в) Як довго він існує (Коли)? - Тепер і завжди. Суть проблеми полягає в існуванні суперечливої єдності неминучого, вічного і минулого, змінного буття окремих речей, станів, людських та інших істот.

Внутрішня логіка проблеми буття веде філософів від питання про існування світу «тут» і «тепер» до питання про його існування «скрізь» і «завжди». Звідси випливав другий аспект проблеми буття - питання про єдність світу. Загальна відповідь на це питання сутності буття в даному аспекті має бути така: існування всього, що є, було і буде, є об'єктивною передумовою єдності світу.

Нарешті, третій аспект проблеми буття пов'язаний з тим, що світ у цілому і все, що в ньому існує, є сукупною реальністю, дійсністю, яка має внутрішню логіку свого існування, розвитку і реально представлена нашій свідомості діями окремих індивідів і поколінь людей.

Філософський смисл поняття буття тісно пов'язаний з поняттями небуття, існування, простору, часу, матерії, становлення, розвитку, якості, кількості, міри та іншими категоріями. Повсякденна мовна практика також робить свій внесок в осмислення проблеми буття. Слова «буття», «є, існує» в минулому, сучасному і майбутньому існуванні належить до найбільш уживаних слів української, німецької, французької, англійської мов. Слово «є», за Гегелем та Кантом, додає характеристики, які дуже важливі для суб'єкта речення, його

зв’язку з іменною частиною предиката, а значить, з його допомогою даються нові знання про речі, процеси, стани, ідеї тощо. Наприклад, ми говоримо: «Філософія є форма світогляду». У цьому реченні філософії як одному з історичних типів світогляду з допомогою дієслова «є» надаються більш широкі риси предиката «світогляд».

Існує два заперечення доцільності введення в філософію категорії буття: а) оскільки категорія буття нічого не говорить про конкретні ознаки речей, то її слід вилучити з розгляду; б) оскільки буття визначається через поняття існування, то і в цьому випадку вона також непотрібна, бо повторює поняття існування. Необґрунтованість таких точок зору очевидна, бо, по - перше, категорія якраз призначена для того, щоб фіксувати всезагальні зв’язки світу, а не конкретні ознаки речей і, по - друге, філософська категорія буття не тільки включає в себе вказівку на існування, тобто наявність будь - чого, але й фіксує більш складний комплексний зміст цього існування. Отже, в категорії буття об’єднуються такі основні ідеї:

- світ є, існує як безмежна і неминуща цілісність;
- природне і духовне, індивіди і суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах, їх розрізненість фіксується тільки за формою, існування є передумовою єдності світу;
- за об’єктивної логіки існування і розвитку світ у наявності різних форм свого існування утворює сукупну об’єктивну реальність, дійсність, яка представляється свідомості і виражається у дії конкретних індивідів та поколінь людей.

Для розуміння сутності буття доцільно виділити такі якісно відмінні і в той же час взаємопов’язані його форми:

- буття речей, тіл, процесів, яке, в свою чергу, поділяється на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого і буття речей і процесів, створених людиною;
- буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей та на специфічно людське буття;
- буття духовного (ідеального), яке поділяється на індивідуалізоване духовне і об’єктивоване (позаіндивідуальне) духовне;
- буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Майбутнім бакалаврам економічного профілю особливу увагу слід звернути на сутність соціального буття.

2. Буття матеріального. Сутність матерії

Усе розмаїття форм буття звично зводять до двох його аспектів: буття матеріального і буття ідеального. Виходячи з цього, сутність матеріального буття розкривається через поняття матерії та форм її існування.

Категорія матерії є фундаментальним філософським поняттям, яке розвивалось, уточнювалось упродовж всієї історії філософії. Матеріалісти античності ототожнювали її з першоосновою буття всіх речей, останнім неподільним елементом - «дном», за межами якого нічого не існує. Зрештою в

межах діалектичного матеріалізму сформувалось таке поняття матерії, яке не ототожнювалось із жодною з фізичних форм і видів, а включало лише дві вимоги - бути об'єктивною реальністю і відображуватись у людській свідомості та відчуттях, існуючи незалежно від них.

Зберігаючись у будь - яких змінах і перетвореннях речей, властивість бути об'єктивною реальністю свідчить про нестворюваність і незнищуваність матерії, про її вічне і нескінченне існування. Матерія наділена і рядом інших властивостей: вона скінченна і нескінченна, перервна і неперервна, структурна, перебуває у стані руху, існує в просторі і часі. У неї є і така фундаментальна властивість, як можливість відображення, з якої в ході тривалої еволюції на базі суспільної практики виникла свідомість.

Нині відомі кілька видів матерії - речовина, антиречовина, поле, фізичний вакуум. Розрізняють також ряд структурних рівнів її організації: мікросвіт, макросвіт і мегасвіт. Ці структурні рівні диференційовані згідно з масштабами людини, її світосприйняттям та світовідчуженням. Існують концепції структурування матерії на засадах її складності: системи неживої природи (елементарні частки, молекули, мікроскопічні тіла, космічні системи різних рівнів тощо) і біологічні системи (вся біосфера від мікроорганізмів до людини), соціально організовані системи (людина, сім'я, різні форми колективності, об'єднання і організації, класи, партії, нації, держава, суспільство, людство в цілому).

3. Основні форми існування матерії

Невід'ємним атрибутом матерії є рух. З точки зору філософії, рух - це не просто пересування, переміна місць, а будь - яка зміна предмета взагалі. Кожному структурному рівню матерії, цілісності наявних на даному рівні систем відповідають свої форми руху. Звичайно виділяють дві групи форм руху матерії: 1) ті форми, які проявляються на всіх відомих просторових масштабах і структурних рівнях матерії (механічний рух атомів, молекул, мікроскопічних і космічних тіл; поширення електромагнітних і гравітаційних хвиль; рух елементарних часток); 2) форми, які проявляються лише на певних структурних рівнях в неорганічній природі, живій природі, суспільстві (галактики, мегагалактики, біосфера, ноосфера, техносфера, екологічні системи тощо).

Як правило, нижчі форми руху органічно входять до складу вищих, але кожна більш висока за своєю організацією форма руху матерії не зводиться до простої суми нижчих її форм.

Рух є внутрішньою необхідністю існування матерії. В цьому аспекті говорять про існування двох типів руху матерії. Перший з них пов'язаний з процесом збереження якостей предмета, другий - зі зміною якісного його стану. Ці два типи руху відображають дві внутрішні тенденції в матеріальних процесах - тенденцію до сталості і тенденцію до мінливості. Завдяки наявності цих протилежних тенденцій відбувається рух, саморозвиток об'єктів реальності. Якісні зміни матеріальних об'єктів поділяються також на два різновиди. Перший з них - це процеси якісних перетворень, що не виходять за межі даного виду матерії, певного рівня її організації. Другий - процеси

переходу від одного виду матерії, від одного її структурного рівня до іншого. Важливою і невід'ємною формою існування матерії є простір і час. Категорія простору виражає властивості об'єктів бути протяжними, займати фіксоване місце серед інших, межувати з іншими об'єктами в структурній організації матеріального світу. Поняття простору має смисл тоді, коли воно пов'язане з існуючою матерією, яка є диференційована, структуризована. Якби світ не мав своєї складної структури, не розчленовувався на окремі предмети, а ці предмети не членувались би на ще більш дрібні елементи, пов'язані між собою, то тоді поняття простору не мало б сенсу.

Як зазначалось, об'єкти матеріального світу постійно перебувають у русі і розвитку. Вони являють собою процеси, які розгортаються по певних етапах. У них можна виявити деякі якісні етапи, певні стадії, які змінюють одна одну. Зміна цих стадій має характеризуватися певною повторюваністю. Такі особливості процесів характеризуються поняттям тривалості. Порівняння різних тривалостей є основою для кількісних вимірів, таких як швидкість, ритм, темп та ін. Абстрагування цих характеристик від самих процесів дає нам уявлення про таку форму існування матерії, як час. Простір є тривимірним, він має довжину, ширину і висоту; час - є одновимірним, бо він характеризується тривалістю. У фізиці ці виміри в певних випадках поєднуються, створюючи характеристику чотиривимірного простору - часу. В математиці є поняття помірного простору, в якому багатовимірність має умовний характер і використовується для структурного виразу властивостей об'єктів, що розглядаються.

Поняття багатовимірності використовується і в суспільних науках, коли йдеться про оцінку сутності людини, структуру суспільства, рівень його розвитку тощо.

4. Свідомість як відображення буття

Свідомість — це найвища, притаманна тільки людям і пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини. Вона не тільки відображає, а й творить світ на основі практичної діяльності.

Свідомість вивчають багато наук: філософія, соціологія, психологія, мовознавство, педагогіка, фізіологія вищої нервової діяльності, семіотика, кібернетика, інформатика. Протягом віків точаться суперечки щодо її сутності. Богослови розглядають свідомість як іскру божественного розуму. Ідеалісти вважають свідомість первинною щодо матерії, вона, на їхню думку, незалежна від матерії, навпаки, остання є продуктом першої. Матеріалістична філософія і психологія вважають свідомість функцією мозку і відбиттям зовнішнього світу. Незважаючи на розбіжність думок, усі філософи згодні, що свідомість — це реальність, і вона відіграє величезну роль у житті людини та суспільства в цілому.

Головними ознаками свідомості є відображення світу, відношення, цілепокладання, управління. Свідомість як відображення відтворює насамперед форми людської діяльності і через них форми природного буття. Специфіка свідомості як відношення полягає в її націленості на буття, на пізнання, освоєння того, що лежить поза свідомістю, на розкриття його сутності. Водночас об'єктом розгляду свідомості може бути вона сама та її носії, тобто свідомість пов'язана з самосвідомістю. Вихідним пунктом людського ставлення до світу є перетворення його відповідно до людських потреб, що набирає форми цілепокладання - створення ідеальної моделі бажаного майбутнього, визначення мети і засобів, розробки програми діяльності. Свідомість не зводиться повністю до мислення, поняття, пізнання і знання, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно - оціночне ставлення людини до світу. Усі ці компоненти слід розглядати як елементи цілісного процесу предметно - матеріального, теоретичного та духовно - практичного способів освоєння світу.

Отже, основними елементами свідомості, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку, є: усвідомлення явищ, знання, самосвідомість, емоції, воля. Розвиток свідомості - це насамперед збагачення її новими знаннями про навколишній світ і про саму людину. Пізнання речей має різний рівень, глибину проникнення в об'єкт і ступінь ясності розуміння. Звідси повсякденне, наукове, філософське, естетичне і релігійне усвідомлення світу, а також чуттєвий і раціональний рівні свідомості.

Генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість усіх наявних предметів і явищ як природних, так і соціальних, властивість відображення.

Відображення є здатність матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу. Будь - яка дія залишає в предметі «слід», відповідний відбиток, простий чи складний. Кожній формі руху матерії відповідає форма відображення. Умовно можна виділити відображення в неживій природі, живій природі, на соціальному рівні, які становлять якісно різні його форми.

На неорганічному рівні основою відображення є збереження матерії. На біологічному рівні сутність відображення полягає в обміні речовин, без якого не можуть існувати й розвиватися живі істоти. На цьому рівні відображення має випереджувальний, вибірковий характер. Одна й та сама тварина по - різному реагує на зовнішні подразники залежно від того, сита вона чи голодна. Людина, на відміну від тварини, не змінює свою анатомо - фізіологічну організацію відповідно до змін зовнішнього середовища, а змінює це середовище відповідно до своїх потреб. Так, наприклад, з похолоданням на Землі багато тварин змінили свою біологічну структуру. Людина ж, пристосовуючись до більш прохолодного клімату, почала одягати шкури тварин, робити житло тощо. А це можливе лише на основі матеріально - практичної діяльності, наявності мислення, свідомості. Отже, специфіка соціальної форми відображення у свідомості полягає в активному перетворенні світу на основі праці, творчості.

У переході на вищі рівні відображення значну роль відігравала поява інформаційного відображення. Останнє пов'язане з використанням наслідків зовнішньої дії для орієнтирів у навколишньому середовищі. Інформаційне відображення з'являється завдяки виникненню таких матеріальних структур, які не пасивно відображають зовнішні дії, а активно будують свої відносини з дійсністю, використовуючи ті фактори, що сприяють самозбереженню і розвитку. Значення інформаційного відображення особливо зростає в суспільстві (наприклад, економічної інформації). Яскравим проявом цього є поява нової науки - інформатики.

Необхідно розрізняти поняття «психіка» і «свідомість». Психіка в розвинутій формі виникає з появою нервової системи. Вона притаманна як тваринам, так і людині. Психіка людини складається з двох компонентів: усвідомлене (мислення, відчуття, увага, пам'ять, воля) та неусвідомлене (емоції, навички, автоматичні дії, інстинкти, інтуїція). Вони перебувають у діалектичній взаємодії, причому провідну інтелектуальну роль відіграє свідомість. Слід розрізняти два види неусвідомлених дій. До першого виду належать дії, які ніколи не усвідомлювалися, а до другого - дії, які раніше усвідомлювалися, потім автоматизувалися і стали здійснюватися вже стихійно. Отже, вчинки людини не завжди усвідомлені. Неусвідомлене може проявитися у людині в формі різноманітної ілюзорної сфери сновидінь, владних інстинктів та ін. Проте людина — це насамперед свідома істота. Світом свідомості в неї пронизані не тільки мислення, а й відчуття.

У розумінні свідомості можливі дві крайності: повний відрив її від матерії і ототожнення з останньою. Матеріалістична філософія розглядає свідомість як результат розвитку матерії. Вона є властивістю високорозвиненої матерії - людського мозку. Процес мислення супроводжується певними біохімічними, певними фізіологічними та іншими змінами в мозку, але не вони становлять його суть. Ця проблема знаходить свою конкретизацію в поняттях матеріального та ідеального. Матеріальне є філософське поняття про буття, яке вказує на його об'єктивно - реальне, тобто незалежне від свідомості, існування. Ідеальне - філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно - духовної природи, образного відображення дійсності в людській свідомості. Ідеальне характеризує принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає в тому, що суб'єктивні образи, відтворюючи властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають, оскільки позбавлені всілякої тілесності, матеріальності. Ідеальне являє собою суб'єктивно - психічну реальність й існує лише в актах свідомості. Воно є вторинне, похідне від матеріального, як суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Свідомість відображає безпосередньо не саму дійсність, а дійсність, перетворену людьми, тобто їхнє буття, матеріально - практичну діяльність. Цей процес характеризується як розпредметненням (розкриттям сутності предметів та їх можливостей з допомогою свідомості), так і опредметненням (перетворенням ідей, цілей в реальні предмети, явища). У процесі своєї реалізації потреби людини, перш ніж привести до матеріального результату,

повинні усвідомитися, перетворитися на ідеальне і лише згодом, у процесі практичної реалізації, знову перейти з ідеальної форми існування в матеріальну. Незважаючи на те, що свідомість є суб'єктивна реальність, позбавлена всілякої тілесності, можливості сприйняття з допомогою органів відчуттів, її можна вивчати завдяки її органічному зв'язку з матеріальними процесами. Свідомість виявляється через мову, як її матеріального носія, втілення норм свідомості, вона проявляється через практичні дії та їх наслідки.

Біологічні передумови виникнення свідомості з можливості перетворилися на дійсність завдяки включенню в антропогенез соціальних факторів, головні з яких - праця, колективний спосіб життя та членороздільна мова. Вище було показано вирішальну роль у цьому практичної діяльності. Але не менше значення мала й поява мови. Мова така ж давня, як і свідомість. Сутність мови виявляється в її двоєдиній функції: бути засобом спілкування і знаряддям мислення. Мова - це сам процес спілкування, обміну думками, відчуттями, побажаннями, цілепокладаннями і т.п. За допомогою мови думки, емоції окремих людей перетворюються з їх особистого надбання в суспільне, в духовне багатство всього суспільства. Завдяки мові продукти свідомості і форми свідомості є загальнозначущими явищами, їх можна засвоювати від попередніх поколінь і передавати наступним. Таким чином, свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства. Будучи суспільною за своїм походженням і сутністю, свідомість реалізується через свідомість окремих індивідів.

Набуваючи завдяки мові відносної незалежності від практики, свідомість випереджає практичну дію, формує ту саму ідеальну мету, яка визначає спосіб і характер самої практичної дії.

Людина одержує інформацію не тільки за допомогою звичайної мови, а й штучних мов різних знакових систем (мова математики, кібернетики, система символів, азбука Морзе і т. п.). Знак - це матеріальний предмет, який виконує в спілкуванні роль представника чогось і використовується для одержання, збереження, перетворення та передання інформації. Знакові системи виникли і розвиваються як матеріальна форма, в якій реалізується свідомість, мислення, інформаційні процеси в суспільстві, а в наш час і в техніці (особливо в комп'ютерній). Вихідною знаковою системою є звичайна, природна мова.

Будучи відбиттям суспільного буття людей, свідомість має активний, творчий характер. Творчість - це продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні і духовні цінності суспільного значення. Головна цінність відображуваної діяльності людської свідомості полягає у творчому її функціонуванні, коли розпредметнення результатів попередньої діяльності супроводжується внесенням у них нового змісту, що істотно змінює попередній зміст. Зв'язок з реальним світом здійснює не сама по собі свідомість, а реальні люди, які практично перетворюють світ. Свідомість через практику здійснює зворотний вплив на дійсність, що її породила. Активність характерна не тільки індивідуальній, а й суспільній свідомості, насамперед прогресивним ідеям, які, оволодівши масами, стають «матеріальною силою».

5. Закони розвитку буття

Поняття діалектики в історії філософії використовувалось у різних значеннях. Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом зіткнення протилежних думок, спосіб ведення бесіди (звідси і назва - від грец. - веду бесіду, полеміку). За Гегелем, діалектика - це своєрідний і єдино правильний метод пізнання.

Виникла діалектика в Давньогрецькій культурі і з самого початку набула високого інтелектуального статусу, бо мистецтво полеміки, доказу, переконання вимагає від співрозмовників великої майстерності, підготовки.

Античні діалектики (Зенон, Геракліт) вважали, що світ безперервно рухається, змінюється, але вони не розуміли розвиток як виникнення нового.

У філософів різних часів і епох - від античних до класиків німецької філософії - було дуже багато тлумачень діалектики. Але діалектика в її концептуальній формі виникла в культурі пізніше. У вигляді стрункої теоретичної системи вона вперше була представлена у вченні Гегеля, хоча і в об'єктивно - ідеалістичній формі.

Саме як система діалектика являє собою єдність принципів, законів і категорій. Крім цього, слід розрізняти два види діалектики - об'єктивну, яка існує і діє в самих речах, і суб'єктивну, яка існує в людському мисленні, як відображення об'єктивної діалектики. Тому діалектика як теорія виконує дві основні функції - світоглядну та методологічну, тобто вчить, як ми повинні підходити до пізнання світу: розглядати все з погляду руху, зміни, стрибків - на відміну від метафізики, яка розглядає все сталим, незмінним.

Принципи діалектики - вихідні, об'єктивні за змістом ідеї, які відображають найзагальніші закономірності предмета теорії і водночас виконують методологічну функцію в її побудові.

До основних принципів діалектики належать:

- розвитку;
- об'єктивності;
- детермінації;
- тотожності об'єктивної і суб'єктивної діалектики;
- взаємозв'язку.

Філософія вивчає універсальні зв'язки. Вони становлять предмет діалектики, а формою їх пізнання, фіксації виступають категорії діалектики. В категоріях фіксуються знання, риси, відношення, які властиві всьому буттю. Категорії діалектики формуються на відповідних етапах історичного розвитку суспільства. В категоріях діалектики тісно пов'язане об'єктивне знання про відповідну форму зв'язку явищ з формою думки, завдяки якій осягається і обмірковується цей зв'язок.

Серед різноманітних зв'язків реального світу філософське пізнання виділило різні типи їх існування.

І. Універсальні зв'язки буття, які фіксують категорії діалектики:

1. Одиничне, загальне та особливе.

2. Явище і сутність.

3. Діалектичні закономірності як форма зв'язку.

Одиничне - це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, певною визначеністю. Одиничне - це ім'я предмета. Воно за своїм змістом, проявом багатше від загального.

Загальне - це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами. Його не можна побачити, відчути, торкнутися руками. Воно існує лише через одичне як його момент. Загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а частково, в тому, що є тотожним у предметах. Загальне за своїм змістом бідніше, ніж одиничне. Водночас воно глибше розкриває зміст, сутність речей.

Особливе є проміжною категорією між одиничним і загальним. Воно відображає момент суперечливої єдності одиничного і загального. Особливе є загальним відносно одиничного і одиничним відносно загального. Наприклад, якщо взяти ланцюжок понять «Іван - студент - людина», то в ньому «Іван» є одиничним, «студент» - особливим, «людина» - загальним.

Відносно «Івана» загальним є «студент», а відносно «людини» «студент» є одиничним.

Явище - це все те, що чуттєво сприймається. З точки зору гносеології, явище свідчить про щось інше (наприклад, таке явище, як інфляція, є ознакою кризи всього економічного життя суспільства). Через явище пізнається сутність речей.

Сутність - це те, що є сукупністю суттєвих характеристик речі, субстанціональною, закономірною основою сущого. Сутність пізнається у явищах, а всяке явище є сутнісним. Шлях пізнання істини - це рух від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т.д.

Співвідносні категорії пов'язані одна з одною. Зв'язки між ними об'єктивні, суттєві, внутрішні, загальні і повторювані. Тобто, якщо мова йде про форму, то вона неминуче передбачає і зміст, якщо ми маємо наслідок, то повинна бути і його причина, якщо ми з'ясували суть, то лише через аналіз явищ і т.д. Таким чином, співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні необхідні зв'язки між ними як результат відображення дійсності.

ІІ. Структурні зв'язки буття:

1. Частина і ціле, принцип цілісності.

2. Форма і зміст.

3. Система, елемент, структура. Принцип системності.

Частина — це те, що в сукупності з іншими складовими створює ціле.

Ціле є те, що з'єднує окремі частини. Але ціле є щось інше, ніж проста сума складових частин. Воно пов'язане з принципом цілісності, що об'єднує різні типи зв'язків: будови, структури, функціонування, розвитку. Поняття «частина - ціле» займають важливе місце в так званому системному підході дослідження різних об'єктів.

Систему визначають як упорядковану множину взаємозв'язаних елементів з певною структурою і організацією.

Елемент - це компонента (одиниця аналізу складних предметів, явищ і процесів), яку не можна поділити на більш елементарні частини.

Структура - це відносно сталий засіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. Вона відображає упорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єктів пізнання. Структурні зв'язки пронизують усі процеси, які відбуваються у системних об'єктах. Системно-структурний підхід дослідження об'єктів різної природи включає певні вимоги: реактивності, адаптивності, самоорганізації, ієрархічності та інші.

Зміст - це сукупність різних елементів та системи взаємодій між ними, що визначають тип, характер явища, предмета, процесу.

Форма - це засіб існування того або іншого змісту. Форма організує зміст, фіксує ту чи іншу ступінь його розвитку, нормалізує його стан. Форма більш консервативна і стала, ніж зміст, вона невід'ємна від змісту предмета і відносно самостійна від нього. Існує багато наук, що вивчають форму: це геоморфологія, морфологія рослин і тварин, структурна лінгвістика та інші. Кожна наука успішно використовує метод формалізації.

III. Зв'язки детермінації:

1. Причинні зв'язки.
2. Необхідність і випадковість.
3. Можливість і дійсність.
4. Концепція детермінізму та її протилежність - індетермінізм.

Причина - це те, що викликає наслідок. Вона ніколи не виступає в чистому вигляді: її завжди породжують умови і привід.

Умови не рівнозначні причині, оскільки безпосередньо не викликають наслідок. Але поза певними умовами причина не діє, а якщо і діє, то безрезультатно або не повною мірою. Умови - це сукупність факторів, які супроводжують або сприяють причині.

Не слід також ототожнювати причину і привід. Він пов'язаний як з причиною, так і з умовами, але не зводиться до них. Привід можна визначити як поверховий вираз причини, він не породжує наслідок, а тільки служить для нього зовнішнім поштовхом.

Причинна залежність має досить відносний характер. Хоча причина і наслідок - необоротні поняття, і наслідок ніколи не запобігатиме причині, все ж взаємовідношення їх досить гнучкі і багатозначні. Причина і наслідок не існують безвідносно одне від одного і щодо оточуючих їх явищ, і кожне з них в універсальному світовому зв'язку може бути водночас і причиною, і наслідком.

Причинний зв'язок буття і пізнання доповнюється категоріями необхідності і випадковості. Необхідність — поняття для визначення внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів, зумовленого всім попереднім ходом розвитку їх і всією сукупністю наявних умов їхнього існування. Необхідним є те, що за певних обставин обов'язково є або повинно бути.

Випадковість - поняття, яке визначає проблематичність або необов'язковість виникнення або існування подій. Випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути. Діалектика необхідності і випадковості передбачає два суттєвих моменти: по - перше, випадковість виступає формою виявлення необхідності, по - друге, випадковість виступає як її доповнення.

Можливість відображає об’єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета у його незавершеному, потенційному розвитку. Реальна можливість та, для реалізації якої склалися всі необхідні умови. Формальна (абстрактна) можливість має малу ймовірність здійснення, а ймовірність здійснення неможливості дорівнює нулю.

Дійсність характеризує реалізоване, завершене, актуалізоване буття предмета. Вона є здійсненою можливістю.

До основних діалектичних законів належать:

закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;

закон єдності і боротьби протилежностей;

закон заперечення заперечення.

Розглянемо кожний закон окремо. Вивчення закону взаємного переходу кількісних і якісних змін необхідно починати з визначення таких понять, як якість, кількість, міра.

Якість - це внутрішня визначеність предметів і явищ. Якість взагалі є тотожна з буттям визначеність. Щось, завдяки своїй якості, є тим, чим воно є і, втрачаючи свою якість, воно перестає бути тим, чим воно є (Гегель). Якість виявляє себе через властивість.

Кількість - це зовнішня визначеність предмета, яка вже не є тотожною з буттям. Чистим кількісним виразом є число, яке практично не пов’язане з якістю. Незважаючи на це, кількість і якість між собою взаємопов’язані, гармонійно поєднані. Єдність кількості і якості виражається в категорії міри. Міра показує межу, в якій предмети залишаються якісно визначеними.

Перехід від одного якісного стану до іншого відбувається завдяки певним кількісним змінам. До певної міри кількісні зміни не ведуть до виникнення нової якості. Кількісні міри припиняються, коли міра вичерпує себе і виникає нова якість.

Перехід від кількісних змін до нових якісних відбувається завдяки стрибкам. Стрибки розрізняють за:

- характером;
- змістом;
- формою їхнього прояву та ін.

Характер стрибка зумовлюється специфікою розвитку предмета. За масштабом стрибки можуть бути довгими і короткими, охоплювати цілі епохи і незначні історичні періоди. За змістом - це перехід одного якісного стану предмета до іншого. За формою прояву стрибки можуть бути швидкими (типу вибуху) та повільними. Основний зміст цього закону полягає в тому, що перехід від однієї якості предмета до іншої здійснюється не стихійно, а закономірно в межах своєї міри. Визначивши таку міру, можна передбачити характер стрибка, його тип і відповідно зреагувати на нього.

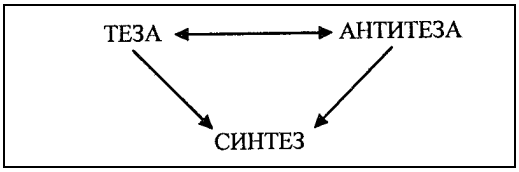
Закон єдності і боротьби протилежностей є одним з основних законів діалектики, який визначає внутрішнє джерело руху і розвитку в природі, суспільстві та пізнанні.

Причини руху і розвитку криються у внутрішніх суперечностях, притаманних процесам і явищам об’єктивної дійсності - боротьбі

протилежностей. Кожний предмет, явище, процес є суперечливою єдністю протилежностей, які взаємно переходять одна в одну, перебувають у стані єдності й боротьби. Єдність, збіг протилежностей означає, що вони взаємопороджують і взаємозумовлюють одна одну, одна без одної не існують. Боротьба протилежностей означає, що протилежності не лише взаємозумовлюють, а й взаємовиключають одна одну, і, взаємодіючи, стикуються між собою, вступають у взаємоборотьбу, яка може набирати різних форм. Боротьба протилежностей веде зрештою до розв'язання суперечності, яка є переходом до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, набувають нових притаманних їм суперечностей, які і є рушійною силою їхнього розвитку. Боротьба протилежностей приводить до розвитку, під яким ми розуміємо зміни, пов'язані з оновленням системи, її внутрішніми структурними і функціональними змінами, перетворення їх в дещо інше, нове, в напрямі ускладнення.

Для розвитку характерна інтегративність (нагромадження нових ознак на основі синтезу старих). Саме розвиток є нескінченним і парадоксальним. Вище присутнє в нижчому у вигляді можливості (в хімізмі є можливість виникнення живого, в живому - людини). Можливість не є небуття, це потенційне буття. У світі ніщо не виникає тільки через можливість, усе виникає через об'єктивну необхідність. У суспільстві перехід від нижчих форм існування до вищих називається прогресом. Прогрес має місце там, де підвищується рівень організації системи, її цілісності, пристосованості до середовища, функціональна і структурна ефективність, генетична пластичність з високим рівнем наступного розвитку.

Закон заперечення заперечення є також одним з основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Схематично діалектичні заперечення можна зобразити так:

Теза - така форма думки (судження), в якій щось стверджується. Антитеза - заперечення тези і перетворення її на свою протилежність.

Синтез, у свою чергу, заперечує антитезу, стає вихідним моментом наступного руху і об'єднує в собі риси двох попередніх ступенів, повторюючи їх на вищому рівні.

Діалектичне заперечення передбачає не тільки зв'язок, але й перехід від одного стану до іншого, що розвивається, на вищій основі.

Діалектичне заперечення виступає насамперед як заперечення, зумовлене суперечливістю самого предмета, як внутрішня неминучість його якісного перетворення. Все реальне має свої внутрішні суперечності, які наростають,

загострюються і, зрештою, досягають такого стану, коли розвиток предмета стає неможливим без їхнього розв'язання. Процес розвитку відносин протилежностей у рамках певної суперечності має свої етапи:

1) вихідний стан об'єкта;

2) роздвоєння єдиного - розгортання протилежностей, перетворення об'єкта на свою протилежність (тобто перше заперечення вихідного стану);

3) розв'язання суперечності, перетворення цієї протилежності на свою протилежність (друге заперечення роздвоєного стану), що являє собою нібито повернення до вихідного.

У цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес - запереченням заперечення.

Діалектичне заперечення означає не просто знищення чи механічне відкидання старої якості, а тільки її подолання, зняття, яке включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного змісту старої якості і тим самим становить умову подальшого розвитку, можливості нового заперечення. Сутністю закону заперечення заперечення є відображення напряму і форми процесу розвитку в цілому, а також напряму і форми розвитку внутрішніх етапів окремого циклу розвитку явища. Він відбиває спадкоємність як характерну рису процесу розвитку, бо в кожному новому ступені розвитку зберігається те позитивне, що було на попередніх стадіях розвитку у вихідному пункті та в його запереченні. Водночас кожний новий ступінь розвитку являє собою не просте, механічне поєднання позитивного змісту попередніх стадій розвитку, а виступає як діалектична єдність, в якій переборюються однобічності попередніх стадій розвитку і утверджується більш багатий і всебічний зміст, відбувається перехід у вищу фазу розвитку. Закон заперечення заперечення відображає вихідний характер розвитку, поступовість руху; розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій фазі. Ця форма зумовлена особливостями зв'язку між етапами в розвитку явища, що виступають як стадії руху внутрішніх суперечностей від їхнього зародження до розв'язання. Остання стадія, стадія розв'язання суперечностей, перебуває в такому зв'язку з вихідною, що вона є ніби поверненням до неї, поверненням старого, але повторенням на новій вищій основі.

В об'єктивній дійсності закон заперечення заперечення діє не в чистому вигляді, а прокладає собі шлях через безліч випадковостей. Багатосистемність предметів і явищ вимагає конкретного підходу до аналізу різних умов, суперечностей, тенденцій.

Питання для самоконтролю:

1. Порівняйте поняття «світ», «Всесвіт», «існування», «сутність», «буття», «реальність», «об'єктивна реальність», «дійсність». У чому полягає їхня схожість і відмінність?
2. Назвіть основні форми буття і дайте їм відповідну характеристику.
3. Що таке матерія? Назвіть її основні види і властивості.
4. Чи є коректним твердження про те, що матерія виникла раніше від свідомості?

5. Назвіть основні типи, види і форми руху матерії.
6. Що таке простір і час? Що їх об’єднує і чим вони різняться?
7. Про що говорить використання в науці «чотиривимірного або n - вимірного простору»?
8. У чому полягає суть принципу монізму, які є його різновиди?
9. Розкрийте сутність дуалізму та філософського плюралізму.
10. У чому полягає гуманістична сутність вихідних категорій філософії?
11. Поняття свідомості та характеристика її основних функцій.
12. Діалектико-матеріалістичне та ідеалістичне розуміння природи і сутності свідомості.
13. Генетична передумова виникнення свідомості.
14. Поняття відображення, його рівні і типи.
15. Розрізнення понять «свідомість» і «психіка», сутність людської психіки.
16. Процес мислення як результат співвідношення матеріального й ідеального.
17. Соціальні фактори виникнення свідомості. Роль праці і мови у її формуванні.
18. Активний, творчий характер свідомості, шляхи його використання.
19. Принципи діалектики.
20. Закони діалектики.
21. Категорії діалектики.

Філософський словник до теми: буття, сутність, існування, матерія, рух, простір і час, монізм, дуалізм, плюралізм, свідомість, самосвідомість, психіка, відображення, творчість, мова, знання, інформація, цілепокладання, матеріальне та ідеальне, діалектика, метафізика, категорії діалектики (причина і наслідок, необхідність і випадковість, сутність і явище, форма і зміст та ін.), якість і кількість, перехід кількісних змін у якісні, єдність і боротьба протилежностей, заперечення, заперечення заперечення, суперечність.